

Grzegorz Lenart
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
w Krakowie

Teologia wielkopostnych pieśni liturgicznych¹

Tradycja wykonywania pieśni liturgicznych w tym wielkopostnych w kościołach w Europie sięga XIII wieku. Taka tendencją pojawiła się po Soborze Laterańskim IV, w wyniku którego powstał jakby nowy typ kultury umysłowej, zainspirowany tendencjami obecnymi w chrześcijaństwie zachodnioeuropejskim. Zakładał on większe znaczenie indywidualnej postawy jednostki w związku z Bogiem, światem i człowiekiem opartym na autentycznej wiedzy i rozumowym przemyśleniu. Nośnikami tych idei stały się zakony żebracze, czyli dominikanie czy franciszkanie². Pracowali oni głównie wśród mieszczan, którzy bardzo szybko stawali się świadomi swoich praw i organizowali się w grupy zawodowe³. Aby móc nawiązać z nimi relację trzeba było dotrzeć do nich za pośrednictwem zrozumiałego języka wykorzystywanego w nauczaniu i kaznodziejstwie. Dzięki temu chciano również ożywić wiernych uczestniczących w liturgii, ponieważ przez długi czas byli jedynie jej biernymi obserwatorami. W związku z tym zaczęły powstawać rymowane modlitwy i pieśni⁴.

W Polsce takowe tendencje pojawiły się dopiero około XV wieku. Co prawda „Pieśń Ojców”, tj. *Bogurodzica* powstała już w XIII wieku, a w XIV wieku pojawiają się niektóre utwory wielkanocne, to dopiero w XV wieku można mówić o rozwoju pieśni zarówno pod względem wartości literackiej jak również ilości⁵.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu: „Tradycyjne melodie kościelne z perspektywy akompaniamentu organowego” realizowanego w ramach programu „Społeczna Odpowiedzialność Nauki” finansowanego przez Ministerstwo Edukacji i Nauki, nr SONP/SP/564101/2022, realizacja - Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie w latach 2022-2024.

² Por. J. GAJDA, *Początki działalności klasztorów franciszkańskich w Polsce*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 39 (2011), s. 100.

³ Por. M. MARKOWSKI, *Wpływ chrześcijaństwa na kulturę humanistyczną w Polsce średniowiecznej*, „Biblioteka Teologii Fundamentalnej”, 3 (2008), s. 85.

⁴ Por. K. PIKULIK, *Polska pieśń religijna w XV wieku*, „Analecta Cracoviensia”, 16 (1984), s. 79.

⁵ Por. S. Urbańczyk, „*Bogurodzica*”: *problem czasopowstania i tła kulturowego*, „Pamiętnik Literacki”, 69 (1978), s. 44.

Repertuar pieśni wielkopostnych z tamtego czasu pod względem ilości jest bardzo podobny do okresu Narodzenia Pańskiego, co świadczy o tym, że tematyka obecna w tych okresach w liturgii bardzo często stawała się dla autorów źródłem inspiracji, choć oni sami najczęściej pozostawali anonimowi. Wśród pieśni z tamtego okresu należy wymienić takie oto *incipity* pieśni:

1. *Wszego świata wszystkie lud* (pieśń powstała ok. 1407 roku)
2. *Ciebie dla człowiecze* (1408 r.)
3. *Chwała, sława, wszelka cześć* (1440 r.)
4. *Jezu miły, łaskawy Panie* (1486 r.)
5. *Jezusa Judasz sprzedał za pieniądze nędzne* (1488 r.)
6. *O krzyżu naświatszy bądź pozdrowion* (1489 r.)
7. *Mękę Bożą spominajmy* (1497 r.)
8. *Jezus Chrystus, Bóg-człowiek* (XV w.)
9. *Bądź pozdrowion krzyżu święty* (XV w.)
10. *Jasna Krystwo oblicze* (XV w.)

Część z wymienionych pieśni, to przekłady hymnów z języka łacińskiego na polski⁶. Zdarza się w niektórych utworach, że myśl z jednej tylko strofy zostaje zapożyczona i rozwijana w kolejnych zwrotkach. Na przykład szósta zwrotka hymnu *Vesilla regis prodeunt* była inspiracją dla autorów pieśni *Bądź pozdrowion krzyżu święty* i *O krzyżu naświatszy*, a hymn *Gloria, aus et honor sit* został swobodnie przetłumaczony w pieśni *Chwała, sława, wszelka cześć*. Był wykonywany w liturgii najczęściej w niedzielę palmową podczas procesji z palmami. Dużo większą zależność od hymnu *Patris sapientia, veritas divina* ukazuje pieśń *Jezus Chrystus, Bóg-Człowiek*, która najczęściej występuje pod tytułem *Godzinki o Męce Pańskiej*, ponieważ strofy są ułożone według struktury oficjum brewiarzowego. Nie można nie wspomnieć o tłumaczeniu czwartej strofy hymnu *Lustra sex qui iam peregit*, który był śpiewany w niedzielę pasyjną. Przekładu dokonał w XV wieku Maciej z Łabiszyna wyprzedzając w ten sposób o niemal cały wiek XVI-wieczne tłumaczenie całego hymnu⁷, które wciąż znajdują się we współczesnych śpiewnikach liturgicznych z incipitem *Krzyżu święty nade wszystko*⁸.

⁶ Por. K. J. JANUS, *Łacińskie średniowieczne hymny i ich polskie przekłady. Eksplikacje filologiczne*, „Liturgia Sacra”, 29 (2022) nr 1, s. 282.

⁷ Por. M. KOWALCZYK, *Głosy polskie Jakuba z Piotrkowa i innych autorów w rękopisach Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 23 (1973), s. 82.

⁸ Por. J. SIEDLECKI, *Śpiewnik Kościelny*, wyd. XLI, W. Kałamarz (red.), Kraków 2015, s. 198. (dalej: SKJS)

Wśród pieśni są również i takie, które mają charakter utworów elegijnych. Wśród nich *Jezus Chrystus, Bóg-Człowiek i Jezusa Judasz sprzedał*⁹. Ich treści ukazują przebieg męki i śmierci Jezusa Chrystusa zawarty w Ewangeliach. Są niejako genotypami *Gorzki żalów* albo popularnej pieśni *Rozmyślajmy dziś wierni chrześcijanie*¹⁰. W innym tekście punktem wyjścia są jedynie pojedyncze wypowiedzi Jezusa i w oparciu o nie są snute refleksje, również o charakterze moralnym. Przykładem może być utwór *Mękę Bożą spominajmy*. W treści pieśni zawarto słowa wypowiedziane na krzyżu – *Oto matka Twoja*. Na ich podstawie autor stworzył taki oto tekst:

*Synom i dziewczkom przykład dał,
Gdy swej Matką nie zapomniał,
By swą matką, oćcią czcili,
Zawždy im dobrze czynili.*

Pieśni wielkopostne zostały podzielone na dwie grupy – pieśni pokutnych i pasyjnych. Taki podział okresu Wielkiego Postu proponuje *Mszal Rzymski*. Czas pokutny rozpoczyna się wraz z Wielkim Postem w Środę Popielcową, a pasyjny od V tygodnia Wielkiego Postu¹¹. Do repertuaru pieśni pokutnych w *Śpiewniku Kościelnym* zaliczono 23 utwory, a wśród pieśni pasyjnych znalazło się 35 tytułów. Często do tej grupy pieśni zalicza się również śpiewy ku czci Serca Pana Jezusa, niektóre pieśni przygodne oraz psalmy pokutne. Pieśni przygodne, które łączą się tematycznie z liturgią pięciu pierwszych tygodni Wielkiego Postu, to *Boże mocny, Boże cudów; Chrystus, Chrystus, to nadzieja; Do Ciebie wznoszę serce me; Kiedy razem się schodzimy; Kto się w opiekę; Panie ufam miłosierdziu; Pan, mój Wódz i Pasterz; Przystąpię do ołtarza*¹². Z repertuaru pieśni ku czci Serca Pana Jezusa najczęściej wybierana są takie tytuły, jak *Każda żyjąca dusza; Kochajmy Pana, O niewysłowione szczęście; Twemu Sercu cześć składamy; Witaj Krynico; Z tej biednej ziemi*. W stosunku do tematyki obecnej w liturgii wielkopostnej brakuje pieśni podejmujących w swej treści aspekt chrzcielny, dlatego należy sięgać po inne pieśni podejmujące ten temat, tj. *Przez chrztu świętego; Com przyrzekł Bogu; Wierzymy w Ciebie Chryste*¹³.

⁹ Por. SKJS, s. 191.

¹⁰ Por. SKJS, s. 217.

¹¹ Por. *Mszal Rzymski dla diecezji polskich*, wydanie drugie poszerzone i uzupełnione, Poznań 2013, s. 140*.

¹² Por. SKJS, s. 819-880.

¹³ Por. T. BRATKOWSKI, *Muzyka Sakralna Wielkiego Postu*, „Premislia Christiana”, 14 (2010/2011), s. 263-264.

W pieśniach pokutnych, jak sama nazwa wskazuje przeważają treści wzywające do pokuty, ale też do nawrócenia. Zarówno słowami jak i dźwiękami grzesznik woła do Boga i prosi o miłosierdzie według litości niepoliczony, jak w pieśniach *Bądź mi litościw; Do Ciebie*¹⁴, *Panie*. Z kolei nawrócenie powinno dokonywać się w poście, w żalu i płaczu, co głosi pieśń *Nawróć się, ludu*¹⁵. Nawrócenie człowieka jest możliwe tylko wtedy, gdy postanowi bezgranicznie zaufać Bogu do czego zachęcają i co wyrażają pieśni *Pokładam w Panu ufność, Serce me do Ciebie wznoszę*¹⁶. Wszystkie treści związane z teologią nawrócenia człowieka można znaleźć również w hymnach brewiarzowych, których słowa zostały ubrane w garnitur muzyki i dzięki temu znalazły się w śpiewniku liturgicznym. Hymn *Daleś nam przykład o Jezu*¹⁷ nawiązuje do postu Jezusa Chrystusa na pustyni, który, chcąc odnowić ducha człowieka wymaga od niego postu i skruchy. W hymnie autor wyraża również prośbę, by został ochroniony przed dalszymi upadkami, i by mógł z radością oczekiwać na światło Nocy Paschalnej. W hymnie *Zmiłuj się, Stwórco*¹⁸ grzesznik błaga o zmiłowanie, a grzech wprost nazywa chorobą, dlatego w swej bezradności prosi o siły do przewycięzania pokus w obawie przed sądem i karą¹⁹.

W pieśniach pasyjnych rozważamy mękę i śmierć Chrystusa, lecz nie brakuje też treści refleksyjnych nad sposobem dokonanego zbawienia, czyli w bezgranicznym oddaniu się woli Ojca, bo jak czytamy w liście do Filipian *On, istniejąc w postaci Bożej, nie skorzystał ze sposobności, aby na równi być z Bogiem, lecz ogołocił samego siebie, przyjąwszy postać sługi, stawszy się podobnym do ludzi. A w zewnętrznym przejawie, uznany za człowieka, uniżył samego siebie, stawszy się posłusznym aż do śmierci - i to śmierci krzyżowej* (Flp 2, 6-8).

W kontekście tych słów należałoby szukać teologii pieśni wielkopostnych. Bardzo często w utworach pojawia się temat współczucia Jezusowi za tak okrutną mękę, choćby w pieśniach *Ach mój Jezu jak Ty klęczysz; Oto Jezus umiera czy Wisi na krzyżu*²⁰. Znana pieśń w której Jezus wyraża wyrzut wobec swojego ludu za tak wielką mękę, to *Ludu mój ludu*. Pojawiają się również pieśni mówiące o odkupieniu grzechów ludzkich, a wśród nich *Pan Jezus*

¹⁴ Por. SKJS, s. 156, 166.

¹⁵ Por. SKJS, s. 168.

¹⁶ Por. SKJS, s. 173, 175.

¹⁷ Por. SKJS, s. 165.

¹⁸ Por. SKJS, s. 182.

¹⁹ Por. T. BRATKOWSKI, *Muzyka Sakralna Wielkiego Postu*, „Premislia Christiana”, 14 (2010/2011), s. 264.

²⁰ Por. SKJS, s. 184-236.

grzechy nasze; *O Krwi Najdroższa*²¹. Pokazną grupę stanowią pieśni mówiące o krzyżu, które najczęściej wykorzystywane są podczas adoracji krzyża w Wielki Piątek lub w czasie nabożeństw Drogi Krzyżowej czy Gorzki Żali. Są utwory *Panie Ty widzisz; Zawitaj ukrzyżowany; W krzyżu cierpienie; Zbliżam się k'Tobie; Krzyżu Chrystusa, Krzyżu święty nade wszystko; Krzyżu mój krzyżu; Króla wznoszą się znamiona; Dobranoc Głowo święta i Rozmyślajmy dziś wierni chrześcijanie*²². W tekstach pieśni pasyjnych ważne miejsce zajmuje Maryja, Matka cierpiąca. Autorzy tekstów pieśni bardzo często pochylają się nad tą Figurą, współczując przeżyć, jakie musiała znosić z powodu tak haniebnej śmierci swojego Syna²³. W takiej postawie Maryi wypełnia się proroctwo Symeona, który mówił *A Twoją duszę miecz przeniknie, aby na jaw wyszły zamysły serc wielu* (Łk 2, 35). Żal Maryi po stracie Jedyne Syna dobrze oddaje pieśń *Już Cię żegnam, najmilszy Synu*²⁴. W jednej ze zwrotek śpiewamy *Już od żalu umieram, na to patrząc, nie wiem, co zrobić, Matka smutna zostając*. Również w utworach muzyki sakralnej Matka Bolejąca bardzo często stawała się źródłem inspiracji dla kompozytorów, bowiem powstało wiele utworów zatytułowanych *Stabat Mater*. Muzykę do tych słów napisali między innymi Josquin des Pres, Giovanni Palestrina, Domenico Scarlatti, Antonio Vivaldi²⁵.

Jak widać pieśni wielkopostne dostarczają wielu tematów teologicznych. Ksiądz Łukasz Kowalski doszukuje się w nich aspektu usprawiedliwienia i pojednania. Za przykład podaje pieśń *Plączcie Anieli*, w której szósta zwrotka głosi: *A na ostatek zapłacz, ty, człowiecze; To przez twe zbrodnie Krew z Chrystusa ciecze; Dla ciebie umarł Syn Boga Jedyne; By cię wybawić z grzechów twoich winy*. Tekst pieśni zachęca człowieka, by dostrzegł czynione przez siebie zło i jego konsekwencje skazujące Pana na śmierć krzyżową. Wezwanie do płaczu oznacza wzbudzenie w sobie żalu i odwrócenie się od tego wszystkiego, co było nieprawością. Taki obraz człowieka zwraca uwagę na usprawiedliwienie w dwóch aspektach. Najpierw człowiek dotknięty łaską odwraca się od swych grzechów, a następnie zwraca się w stronę Boga, doświadczając przez to przebaczenia i usprawiedliwienia. Podobnie jest w pieśniach

²¹ Por. SKJS, s. 172, 206.

²² Por. SKJS, s. 184-236.

²³ Por. M. S. WRÓBEL, „*A Twoją duszę miecz przeniknie*” (Łk 2, 35): *wspólnota losu Maryi i Jezusa*, „*Salvatoris Mater*” 14 (2012), s. 14; U. SZWARC, *Twoją duszę miecz przeniknie (Łk 2,35)”: cierpienie Maryi w świetle starotestamentowego przepowiedania*, „*Salvatoris Mater*”, 3 (2001), s. 22.

²⁴ Por. SKJS, s.193.

²⁵ Por. Z. JANIEC, *Kult Maryi w Polskiej Muzyce Sakralnej*, „*Roczniki Teologiczne*”, 61 (2014), s. 37.

*Rozmyślajmy dziś wierni chrześcijanie; Już Cię żegnam najmilszy; O duszo wszelka nabożna; Ojczy Boże wszechmogący; Wisi na krzyżu*²⁶.

Trzeba zauważyć, że pieśni wielkopostne nie tylko dobrze korespondują z treściami liturgicznymi i spełniają konstytucyjny warunek integralności, ale mogą być również źródłem teologicznej refleksji nad życiem człowieka. Niektóre śpiewy towarzyszą wiernym od ponad 500 lat i wciąż pozostają aktualne. Szczególnie zaś wtedy, gdy wiara człowieka jest żywa, a on, by swoją duszę podtrzymać w dobrej kondycji szuka źródła wody. Taką głęboko studnią, z której każda dusza człowieka może zaczerpnąć ożywczej wody są głębokie treści pieśni wielkopostnych.

Bibliografia:

BRATKOWSKI T., *Muzyka Sakralna Wielkiego Postu*, „Premisla Christiana”, 14 (2010/2011), s. 261-275.

GAJDA J., *Początki działalności klasztorów franciszkańskich w Polsce*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 39 (2011), s. 91-105.

JANUS K. J., *Łacińskie średniowieczne hymny i ich polskie przekłady. Eksplikacje filologiczne*, „Liturgia Sacra”, 29 (2022) nr 1, s. 263-285.

JANIEC Z., *Kult Maryi w Polskiej Muzyce Sakralnej*, „Roczniki Teologiczne”, 61 (2014), s. 37.

KOWALCZYK M., *Głosy polskie Jakuba z Piotrkowa i innych autorów w rękopisach Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 23 (1973), s. 80-86.

MARKOWSKI M., *Wpływ chrześcijaństwa na kulturę humanistyczną w Polsce średniowiecznej*, „Biblioteka Teologii Fundamentalnej”, 3 (2008), s. 65-91.

Mszal Rzymski dla diecezji polskich, wydanie drugie poszerzone i uzupełnione, Poznań 2013.

PIKULIK K., *Polska pieśń religijna w XV wieku*, „Analecta Cracoviensia”, 16 (1984), s. 79-94.

SIEDLECKI J., *Śpiewnik Kościelny*, wyd. XLI, W. Kałamarz (red.), Kraków 2015.

SZWARC U., *Twoją duszę miecz przeniknie (Łk 2,35)”: cierpienie Maryi w świetle starotestamentowego przepowiadania*, „Salvatoris Mater”, 3 (2001), s. 11-25.

Urbańczyk S., *„Bogurodzica”: problem czasupowstania i tła kulturowego*, „Pamiętnik Literacki”, 69 (1978), s. 35-70.

WRÓBEL M. S., *„A Twoją duszę miecz przeniknie” (Łk 2, 35): wspólnota losu Maryi i Jezusa*, „Salvatoris Mater” 14 (2012), s. 11-20.

²⁶ Por. SKJS, s. 193.

